

עמי איילון ודויד י' וסרשטיין (עורכים), מדרסה: חינוך, דת ומדינה במזרח התיכון, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2004, 390 עמ'.

פרסום קובצי מאמרים לכבוד מרצים שיצאו לגמלאות (או נפטרו רחמנא לצלן) הוא תעודה של כבוד לאישיות המכובדת ולמוסד היוזם. יפה עשו עמי איילון ודויד וסרשטיין שערכו ספר לכבוד פרופ' מיכאל וינטר, יב"א, מומחה להיסטוריה של ימי הביניים באוניברסיטת תל אביב, עם צאתו לגמלאות לאחר שנים רבות של הוראה ומחקר. הבעיה העיקרית בספרים מעין אלה היא שהמוצר הסופי הוא לעתים אקלקטי: ספר המורכב ממאמרים שונים של עמיתים למקצוע ותלמידים, אך חסר חוט שדרה מרכזי. בספר שלפנינו ניסו העורכים להתגבר על מכשלה זו, ומיקדו את הספר במחשבת החינוך ובפרשיות בתולדות החינוך בעולם הערבי והמוסלמי – תחום שחתן הספר עסק בו גם כן. למעשה, חלק ניכר מהמאמרים אינם עוסקים בחינוך ממש, לפחות על פי ההגדרה המקובלת של המונח, אלא בהיבטים שונים שיש להם לכל היותר השלכות חינוכיות על החברה הערבית והמוסלמית. עם זאת, אין בעובדה זו כדי לפגום בחשיבותו של הספר. חשיבותו העיקרית של הספר – מעבר להיותו יד חיה למחקריו של וינטר – נעוצה בהעלאה לדיון של אחת הסוגיות החשובות ביותר, אשר לא זכתה עד כה לטיפול ראוי מבחינה אקדמית בארץ ובחו"ל. מחקר החינוך הערבי (והמוסלמי בכלל) בתקופות השונות – ובעיקר בתקופה המודרנית – מצוי בחיתוליו ממש, והחשיבות הרבה שמיוחסת לחינוך ולהשפעותיו על החברה לא באה לידי ביטוי מעשי בספרות המחקר עד כה. התמיהה על כך רבה במיוחד לאור העובדה שחומר ארכיוני ונתונים סטטיסטיים על מערכות החינוך הערביות נמצאים בשפע. בהכללה אפשר לומר שהמזרחנות הישראלית לא הצמיחה בכל שנות קיומה חוקר שתחום מחקריו העיקרי הוא חינוך במזרח תיכון. גם בעבור וינטר, העיסוק בחינוך היה, בסופו של דבר, שולי.

בספר 16 מאמרים, שנכתבו בידי עמיתיו של וינטר ותלמידיו מכל האוניברסיטאות בארץ (קובץ נוסף באנגלית ראה אור באחרונה). חבל שקובץ זה אינו נפתח במאמר קצר המתאר את פועלו המחקרי של וינטר; אמנם הרשימה המצורפת של מחקריו ושל תלמידיו היא עדות מהימנה לתחומי העניין שלו ולחשיבות מחקריו, אולם היה ראוי לקשור את כל הפרטים האלה לכלל מסכת אחת, במיוחד בעבור הקוראים שאינם בקיאים בעבודתו המדעית.¹

לפני הדיון הפרטני במאמרים אקדים שלוש הערות כלליות: ראשית, חלק מהמאמרים עוסק בפרשיות חינוכיות מרתקות, אולם הרקע הרחב יותר להתרחשותן

1 מרשימת תלמידיו של וינטר חמק לפחות אחד שעסק דווקא בחינוך: דניאל יוסף 1976. שינויים במערכת החינוך המצרית מאז 1952. עבודה לתואר שני, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

אינו ברור דיו. במלים אחרות, חסר דיון מעמיק במסגרת הרחבה שהסיפור המסוים הנדון במאמר משתזר בה. כך למשל, במאמרים העוסקים במדיניות המודרניות אפשר היה לתת מידע נוסף על מערכות החינוך הממלכתיות, על התפתחותן ההיסטורית, על מספר התלמידים ועל רפורמות עיקריות. אף כי המסגרת המוגבלת של מאמר אחד איננה מאפשרת מחקר מעמיק על מערכת החינוך, דומה כי הבנת האפיוודה בתוך ההקשר המערכתי הייתה מעשירה את תרומתו של הקובץ כולו.

שנית, מרבית הכותבים לא עמדו במידה מספקת על הקשר ההדוק בין מערכת החינוך לתהליך בניית הלאום.² מרוסו ועד גראמשי ופוקו, עמדו אינטלקטואלים רבים על חשיבות החינוך הלאומי – המועיל או המזיק, לשיתותו של כל אחד מהם – בהחדרת ערכי אהבת המולדת. כמו באירופה של המאה ה-19, הפכו מערכות החינוך במזרח התיכון לכלי בידי המשטרים (במיוחד בתקופה הפוסט־קולוניאלית), ושימשו לחיזוק הלגיטימציה של המשטר ולגיבוש הזהות הלאומית. אמנם בתקופה הקולוניאלית נעשו ניסיונות (בעיקר של צרפת) למנוע התפתחות של עילית משכילה חדשה, אולם תהליכי המודרניזציה הרחבים שעברו על החברות הערביות הביאו להתמעטות הבערות ולכניסת שכבות חדשות למעגלי הפוליטיקה.³ דיון משווה כזה חשוב בכדי להבין שהפרשיות ההיסטוריות – מיוחדות ככל שיהיו בהקשר האזורי – היו אולי מיוחדות פחות ממה שאנו נוטים לחשוב, וכי השימוש בחינוך לאומי ככלי בבניית האומות במזרח התיכון לא היה שונה מאוד משימוש באירופה.

שלישית, המושג 'חינוך', כפי שנעשה בו שימוש לכל אורך הספר, אינו ברור דיו. נראה כי העורכים אימצו הגדרה רחבה ביותר של המונח הכוללת כמעט כל היבט המתקשר למחשבה ולמעשה החינוכיים. למרות (ואולי בגלל) האופי האקלקטי של הקובץ היה ראוי אולי לאמץ הגדרה ברורה יותר.⁴ יתרה מזו, היה ראוי להפריד (לפחות בסדר

2 על קשר הדוק זה ראו למשל אצל גלנר 2001. קשר זה מופיע לרוב גם בספריו של אנתוני סמית'. ראו במיוחד: Smith 1999. בקובץ שלפנינו רק מאמרו של יורם מיטל מפנה למספר מקורות בנושא (כולל גלנר), אולם מבלי להידרש לעניין ממש (עמ' 261, 278). בעשור האחרון התפרסמה ספרות עצומה בסוגיית הלאומיות, ומסבך הדברים, חלקה עוסק גם בקשר שבין לאומיות וחינוך.

3 דיון חלקי ראו אצל ארליך 1998. שם הספר – נוער ופוליטיקה במזרח התיכון: דורות ומשברי זהות, מטעה משהו, משום שהספר עוסק לא מעט בהיסטוריה של החינוך.

4 ישנן, כמובן, הגדרות רבות למונח 'חינוך'. היה אפשר אולי להסתפק בהגדרה הבאה: 'כמינימום המוסכם על רוב ההוגים... אפשר להגדיר חינוך כתהליך של שינוי כולל ומכוון של בני אדם, בעיקר צעירים, לקראת מטרה הנתפסת כראויה (לפחות בעיני המחנך). החינוך הוא תהליך מכוון... כוונתו של המחנך במעשה החינוך היא לגרום שינוי הנחשב בעיניו כשינוי לטובה, אם כי יתכן כי בעיני אחר ייחשב שינוי כזה לשינוי לרעה דווקא'. ראו: קשתי, אריאלי ושלסקי 1997: 170. חינוך גם יכול להיות משמר או חתרני, ראו: פוסטמן 1998: 9.

המאמרים) בין מאמרים העוסקים במהות החינוך ובחשיבותו (ונראה שרוב המאמרים שייכים לקטגוריה זו) לבין מאמרים העוסקים במעשה החינוכי עצמו (דהיינו בתיאור הלימוד ושיטותיו, בתכניות לימוד, בספרי לימוד ועוד). הגדרה ברורה של המונח 'חינוך' והדגשת תחומי העניין בו היו מדגישים, ללא ספק, את נקודת הראות הרחבה של הספר. אבחנה כזו הייתה מסייעת גם לעמעום הדימוי הפופולרי של החינוך כמעשה המתקשר לפעילות ממוסדת בלבד (למשל, בית הספר).

שלושת המאמרים הראשונים בספר שייכים לחטיבה העוסקת באסלאם בימי הביניים. מאמרו של נמרוד הורביץ, שאינו מטפל בנושאים חינוכיים דווקא, עוסק בסמכותו המשפטית של אחד בן חנבל בעיני תלמידיו. הורביץ מציג שתי גישות: האחת טוענת כי סמכותו של אחד בן חנבל היא 'המצאה' שהמציאו תלמידיו לאחר מותו, והשנייה טוענת שסמכותו נקבעה עוד במהלך חייו; הורביץ מאמץ את האסכולה השנייה. אבנר גלעדי מנסה לעמוד על תפיסות ילדות ועל רעיונות חינוכיים בתקופת ימי הביניים על פי ספר נדיר של ביוגרפיות ילדות של אישים מפורסמים שפרסם מלומד בשם אבן ז'פר. גלעדי עומד, בצדק, על המכשלה המתודולוגית הכרוכה בהסרת הרובד המיתי מסיפורי הילדות. עם זאת, הוא טוען שרבים מהפרטים אכן משקפים היבטים של חיי ילדים וגישות של מבוגרים לילדים בתקופה הנדונה. מאמרו של חאתם מחאמיד עוסק בקשר שבין וקף, חינוך ופוליטיקה בדמשק הממלוכית. מחאמיד מתאר את השינויים שהביאו להידרדרות במצבו של הוקף בתקופה זו, לעומת השגשוג בתקופה הקודמת, הידרדרות שגרמה גם ליירידה מתמשכת ברמת החינוך שניזון מתרומות מכספי ההקדש המוסלמי. מאמרה של לאה קינברג מחבר בין התקופה הקלאסית למודרנית: הוא עוסק במסח (חריגות מדרך הטבע, מטאמורפוזת שבה האדם מאבד את צורתו האנושית והופך לחיה) כמכשיר דידקטי במסורת המוסלמית הקלאסית והמודרנית. הדיון, המתועד היטב, מנתח תופעה זו בסיפורים עממיים ובדברי הגות ופרשנות אסלאמיים. בסיכום הדיון, קינברג מנסה לקשור את המונח לתקופה המודרנית: כאן הניתוח מתמצה ברשימה של כמה הצהרות ערביות, המשוות את היהודים לחיות (בעיקר לקופים ולחזירים). קינברג גם קושרת הצהרות אלה באופן מלאכותי משהו אל ספרי הלימוד הסעודיים. הדיון כאן אקלקטי במידה רבה, ולכן במסקנה כי 'עם מצע חינוך שכזה, נראה שלערכי האסלאם הקלאסי מובטח מקום של קבע בתמונת העולם המודרני' (עמ' 103), יש מן ההגזמה.

שני מאמרים עוסקים במאה ה-19: מאמרו של אהרן ליש עוסק במקורות השונים (סופיים ואחרים) של המתודולוגיה המשפטית של המהדי הסודאני. המחבר, שפרסם עד כה מחקרים אחדים על היבטים שונים במשנתו המשפטית של המהדי, מדגיש את הארעיות של ממצאיו לאור העובדה שמסקנותיו מבוססות על מדגם קטן של מסמכי המהדי שיצאו לאור בעבר בספר שערך המחבר. מאמרו של מאיר ליטבק עוסק במורים ותלמידים בערי הקודש השיעיות בעיראק – נג'ף ופרבלא. ליטבק, שבספרו הראשון עסק בשיעה בעיראק

במאה ה־19, משרטט כאן תמונה משכנעת של מערכת החינוך הדתית השיעית על תכניה, מוסדותיה והשפעותיה. הוא עומד במיוחד על יחסי הפטרון-קליינט שהתקיימו בין המג'תהד לתלמידיו, יחסים שהיו מקור כוח למורים שזכו לתלמידים רבים. לעתים מספר התלמידים הוא שהכריע במאבק על הבכורה בין מג'תהדים יריבים. בסיום המאמר המחבר רומז לפוליטיזציה ההולכת וגוברת של יחסי מורים-תלמידים במאה העשרים, תהליך זה רלוונטי במיוחד למשטר הנוכחי באיראן.

עשרת המאמרים האחרונים בקובץ עוסקים בהיבטים שונים של החינוך במאה העשרים. מאמרו של ישראל גרשוני עוסק במשנתו החינוכית של חסן אל־בנא בשנים הראשונות לגיבושה (1927-1930). למרות המחקר העשיר על מיסד תנועת האחים המוסלמים במצרים, גרשוני מצליח להאיר פן מעניין ובלתי מוכר במשנתו החינוכית של אל־בנא. בתקופה זו הציע אל־בנא לחזק את התכנים האסלאמיים בבתי הספר הממלכתיים (רק בשלבים מאוחרים יותר בקריירה שלו הציע להקים מערכת חינוך אסלאמית חלופית). מושג המפתח במשנתו החינוכית הוא תהד'יב - 'התהליך החינוכי של ליטוש ערכי ותרבותי, שבו מקנים לאדם את מידותיו המועדונות ובאמצעותו הוא רוכש את זהותו הפרטית והקיבוצית ואת הכלים להתמודד עם המציאות המודרנית' (עמ' 151). לדעת גרשוני, משנתו של אל־בנא חשובה משום שמוציגים בה כמה מהרעיונות שידריכו את תנועת האחים המוסלמים בשנים הבאות, ובהם הניסיון למצוא את שביל הזהב בין אימוץ טכניקות מודרניות לבין שמירה על ערכי האסלאם ואימוץ גישה אבולוציונית, אנטי־הפכנית להשגת שינוי. אל־בנא גם השכיל לזהות את היעד העיקרי של תורתו - האפנד'יה - מעמד הביניים המשכיל שהלך והתרחב כתוצאה מתהליכי המודרניזציה. מעמד זה היה מאגר אנושי חשוב ליישום רעיונותיו.

מאמרו של עמי איילון מרתק במיוחד. באמצעות סיפור אישי של מורה ושמו נעים סלמאן, המחבר מנסה לשרטט את תמונת המצב (העגומה) של מערכת החינוך הערבית בפלסטין בתקופת המנדט. איילון השתמש במקורות לא שגרתיים - בתיקהם האישיים של מורים במערכת החינוך - והשכיל לעקוב אחר הקריירה של נעים, וללמוד ממנה רבות על מערכת החינוך ועל בעיותיה. המחבר השכיל אף לשזור את חוט הסיפור עד תומו וראיין את אחד מגיבורי הפרשה הנדונה. מבחינה מתודולוגית, ראוי כמובן להאיר כי קשה לדעת כמה אפשר ללמוד מתיאור מקרה פרטי זה על מערכת החינוך בכללותה, אולם, ככלל, איילון מציע נקודת מבט מעניינת ומחדשת לבחון כל מערכת חינוך באשר היא.

במאמר מתועד היטב מנסה אורית בשקין לנתח את מערכת החינוך העיראקית דרך סיפוריו של האינטלקטואל ואיש החינוך ד'ו אל־נזן איוב בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. בניגוד למחקרים המתמקדים במחנכים שראו את ייעודם ביצירת אדם עיראקי חדש, נאמן למולדתו ולצבאו, בשקין מנסה להראות כי החינוך בעיראק היה רב־גוני יותר, וכי היו אינטלקטואלים שהציגו עמדות לא ממסדיות ('חתרניות' בלשונה). נראה

כי תפיסת עולמו ההומאנית של איוב שבתה את לבה של המחברת, אך האם מכאן ניתן להסיק כי 'בעיראק התקיים שיח חינוכי בלתי צבאי והומאני'? לטענתה של בשקין, דעותיו של איוב אפיינו עמיתים רבים. ואמנם היא מציינת מספר שמות (חלקם של יהודים), אך דומה כי קשה לראות ברעיונות מפורזים אלה בגדר 'שיח'. מדובר לכל היותר בכמה קולות בודדים, שניצבו, למרבה הצער, בשולי החיים הפוליטיים והאידאולוגיים בעיראק ההאשמית. המאורעות בתקופה הבתר-מהפכנית (1958 ואילך) היו עדות מהימנה לשוליותם של קולות הומאניים אלה. המחברת אינה מציינת שאיוב עצמו הפך בתקופת קאסם לחלק מהממסד, ואולי אף לשופר הבולט ביותר שלו, כאשר שירת בתפקיד מנכ"ל המיניסטרוּן להדרכה לאומית (Davis 2005: 133).

מאמרו של רמי גינת עוסק בפתיחתו מחדש של המוסד הגבוה, גורדון קולג', בסודאן בשנות הארבעים. בהתבססו על חומר ארכיוני בריטי, גינת מספר את סיפור צמיחתו האיתית של החינוך בסודאן דרך מקרה בניית הקולג'. הסיפור אינו עוסק רק בהיבטים החינוכיים של הפרשה, אלא מלמד גם על השיקולים הפוליטיים שהדריכו את הבריטים, ומראה כיצד רצונם של הבריטים לפתוח מוסד זה הושפע משיקולים הקשורים במאבק עם מצרים על השפעה בסודאן ולא נבע רק ממניעים אלטרואיסטיים. הקישור המעניין שגינת קושר בין חינוך ופוליטיקה בסודאן סובל מחוסר איוון מסוים בין ההתנהגות הבריטית המתוארת בהרחבה, לבין ההתנהגות המצרית המתוארת בקצרה (חוסר איוון זה נובע כנראה מן המצאי הארכיוני). כמו כן, היה מעניין לעקוב בקצרה אחר תולדות הקולג' מאז הוקם בשנת 1945.

מאמרו של חגי ארליך, שהוא חלק ממחקר רחב יותר על יחסי מצרים-אתיופיה, עוסק בקשר שהתקיים בין שתי המדינות בתחום החינוך, בעיקר באמצעות מורים מצרים, נוצרים-קופטים שלימדו במערכת החינוך האתיופית. ארליך מדגיש את יחסי התלות, או הסימביוזה, בין שתי המדינות, לאור העובדה שמרבית מקורות הנילוס מצויים באתיופיה, ואילו מרכזה של הכנסייה הנוצרית האתיופית מצוי במצרים. קשר זה הוביל את מצרים לשלוח מורים נוצרים-קופטים שמילאו תפקיד חשוב במערכת החינוך האתיופית המפותחת פחות. בעבור אתיופיה היה קשר זה חלון להכרת המערב. אולם מאז שנות החמישים, עם הפיכתה של מצרים הנאצרית לבירת החתרנות הערבית, הופסקה שליחתם של מורים קופטים לאתיופיה. במקביל נוצר קרע בין הכנסייה המצרית לכנסייה האתיופית, ואילו נאסר החל לקדם מגמות של חתרנות באתיופיה (בעיקר בחבל אריתריאה).

מאמרו של יורם מיטל עוסק בנרטיב ההיסטורי המצרי כפי שהוצג בספרי הלימוד בתקופת המהפכה. אף כי המאמר עוסק בספרי לימוד, ראוי היה לציין בקצרה את המהפכה שהתרחשה בתחום החינוך להמונים בתקופת נאסר בהשוואה לתקופה המלוכנית. חבל גם שהמחבר לא השתמש במחקרים שנעשו על ספרי הלימוד המצריים (גלעדי 1979; לצרוס-יפה 1967; 2003 Podeh). דיונו של מיטל בספרי הלימוד אינו מספק.

ראשית, עיון בהערות השוליים מלמד כי נעשה שימוש בארבעה ספרי לימוד בלבד מתקופת המהפכה, מספר שאין בו די לגיבוש מסקנות נחרצות. שנית, הדין בספרי הלימוד עוסק בשינויים שונים שהתחוללו בנרטיב ההיסטורי (למשל ביחס לשושלת מוחמד עלי ובמקומו של הסוציאליזם הערבי), אך המרכיב הפן-ערבי, שהתחזק במידה ניכרת, נעדר במפתיע מהדיון. היעדרות זו נובעת אולי מרצונו של המחבר לבחון גם את מידת ההתקבלות (Reception) של הטקסט, אך זהו מאמץ שאפתני מדי למאמר אחד. זאת ועוד, כפי שהראו חוקרים לא מעטים, הניסיון לבדוק את מידת ההתקבלות של כל טקסט הוא ניסיון בעייתי, משום שאי אפשר לבדוק את השפעתו של ספר לימוד על התלמיד בנפרד מהשפעתם של סוכני חברות אחרים, כגון המשפחה, התקשורת ותנועות הנוער. במאמר זה סוגיית ההתקבלות בעייתית במיוחד כיוון שהמחבר עוסק בהתקבלותו של הנרטיב ההיסטורי בהיסטוריוגרפיה ובספרות המצרית.

מאמרו של אייל זיסר עוסק בקשר שבין חינוך, השכלה גבוהה ומחאה פוליטית בסוריה הבעת'ית. נראה כי מאמר זה סובל מחוסר מיקוד. המאמר נחלק לשני חלקים שהקשר ביניהם רופף: החלק הראשון עוסק במה שמכונה (בהגומה) 'האביב של דמשק' – אווירת הרפורמות ששררה בדמשק עם עלייתו לשלטון של בשאר בוני 2000, והכזיבה; החלק השני עוסק במערכת החינוך בתקופת הבעת'. הדיון הקצר מתיימר לסקור את ההתפתחויות בכל מערכת החינוך (כולל ההשכלה הגבוהה) לאורך ארבעים שנה כמעט, וזו, כמובן, משימה בלתי אפשרית. ייתכן כי הדיון הקצר משקף את מצבו העגום של המחקר על החינוך בסוריה, אולם דבר זה לא נאמר.

מאיר חטינה במאמרו לוקח על עצמו משימה לא פשוטה – לשרטט דגמים של חינוך במחשבה האסלאמית המודרנית. ואכן, מקריאת המאמר עולה כי כותרתו מטעה, ולמעשה המחבר בוחן את השיח האסלאמי על דרכי החינוך הנכונות ולא דווקא משרטט דגמים קיימים של חינוך. בדומה לגרשוני במאמרו על חסן אל-בנא, חטינה מייחס חשיבות למונח 'תהדיב' כמטרה עיקרית בחינוך. חבל רק שההגדרה האסלאמית של מהות החינוך – תהליך הכולל את כל מגזרי החיים ומסתייע באמצעי הנחלה מגוונים, בטקסטים כתובים, בקלטות ובגרפיקה – מובאת רק בסיכום הדברים. יתכן שהיה אפשר גם לקצר את הניתוח הטקסטואלי ולהרחיב מעט את הדיון בסוכני החברות של החינוך האסלאמי. מרבית הדיון, באופן טבעי, עוסק בקבוצות סוניות מוכרות, כגון האחים המוסלמים והג'האד האסלאמי, וכן בהוגים אסלאמיים חשובים (כגון יוסף אל-קאדאוי). לעומת זאת, הדיון בווית השיעית קצר ואקלקטי. מבחינות רבות, דווקא החינוך השיעי הוא התחום המעניין יותר משום שהוא שהוביל, בין שאר, למהפכה באיראן.

מאמרו של שגיא פולקה עוסק בשיח הבין-מוסלמי על תוכני החינוך האסלאמי בעקבות ה-11 בספטמבר 2001. גם מאמר זה מתחלק לשני חלקים שאינם מתחברים בהכרח. החלק הראשון עוסק בשיח הציבורי בשאלת הערכים המערביים מול הערכים

האסלאמיים, והחלק השני דן בשיח האסלאמי על תכניות הלימוד ובזיקתן לפעולות הטרור. בשיח זה פולקה מזהה שתי אסכולות: הראשונה עסוקה בביקורת עצמית ורואה זיקה בין השתיים; והשנייה דוחה מכל וכל כל זיקה. לאחר בחינה אקלקטית למדי של כמה טקסטים מתוך ספרי לימוד ירדניים, פלסטיניים (בעיקר מהתקופה הירדנית) ומצריים העוסקים בחינוך אסלאמי (תַּרְבִּיָּה אִסְלָאמִיָּה) המחבר מראה כי אפשר למצוא עדויות לשתי האסכולות (אף כי הוא מקדיש מקום רב יותר לדוגמאות המעידות על האסכולה הראשונה). אי יכולתו של המחבר לקבוע בפסקנות איזו אסכולה דומיננטית יותר לדעתו, מלמדת על הצורך בעריכת מחקר רחב יותר בסוגיה זו.

ולבסוף, מרכזי קידר עוסק בחינוך בראיית התנועה האסלאמית בישראל. גם כאן, דומה שכותרת המאמר ('החינוך בראיית התנועה האסלאמית בישראל') מטעה משהו, משום שהמחבר עוסק בעיקר במסרים של התנועה האסלאמית למוסלמים בישראל. למסרים אלה יש בוודאי היבטים חינוכיים (כגון בשאלת המתירנות המינית והשימוש בעיתונות ובטלפונים ניידים), אך אין הם קשורים ישירות לחינוך הפורמלי האסלאמי. המאמר מלמד יותר על הדאגה ועל חוסר הנחת של ההנהגה האסלאמית מסגנון חייהם הלא-אסלאמי של רבים מהקהילה הנתונים להשפעות החילוניות של החברה היהודית, מאשר על תפיסה מקיפה של התהליך החינוכי האסלאמי. מכאן, שמאמר על החינוך הפורמלי האסלאמי בישראל צריך עדיין להיכתב.

לסיכום, למרות ההערות הפרטניות על מאמר זה או אחר, מדובר באוסף מאמרים מעניינים העוסקים בהיבטים מגוונים של החינוך במדינות ערב ובישראל. לא ברור מדוע בחרו העורכים לכלול בכותרת הקובץ את המילה מִדְרָסָה, שכן המונח כשלעצמו אינו נידון באף מאמר כמעט (והאיל ובאינדקס נזכרים רק אישים אי אפשר לעמוד על מספר ההיקריוות של המונח). ואולם, ככלל, זהו ספר חשוב המניח תשתית טובה לדיון במגוון היבטים של חינוך ערבי ואסלאמי, והוא יהיה, ללא ספק, מקור חשוב לכל מי שיחפוץ לעסוק בתחום זה בעתיד.

אלי פודה

ביבליוגרפיה

ארליך, חגי, 1998. נוער ופוליטיקה במזרח התיכון: דורות ומשברי זהות. תל אביב: משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת.

גלנר, ארנסט, 1994. לאומים ולאומיות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

גלעדי, אבנר, 1979. 'תכנים חברתיים ולאומיים בתכניות לימודים ובספרי לימוד מצריים',

המזרח החדש כח: 195-219 [גרסה אנגלית פורסמה ב-7 *Jerusalem Quarterly*]

[1978].

- יוסף, דניאל, 1976. שינויים במערכת החינוך המצרית מאז 1952. עבודה לתואר שני, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- לצרוס-יפה, חווה, 1967. 'קווים לחקר ספרי הלימוד הערביים', המזרח החדש יז: 207-221 [גרסה אנגלית פורסמה ב"Asian and African Studies 8, 1972].
- פוסטמן, ניל, 1998. קץ החינוך: הגדרה מחודשת למטרות בית הספר. תל אביב: ספריית פועלים.
- קשתי, יצחק, מרדכי אריאלי ושמחה שלסקי (עורכים), 1997. לקסיקון החינוך וההוראה. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- Davis, Eric, 2005. *Memories of State: Politics, History, and Collective Identity in Modern Iraq*, Berkeley: University of California Press.
- Podeh, Elie, 2003. 'Recognition without Legitimization: Israel and the Arab-Israeli Conflict in Egyptian History Textbooks', *Internationale Schulbuchforschung/ International Textbook Research*: 25.
- Smith, Anthony D., 1999. *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press.